

Violeta Mitrović

SVEOBUH VATNOST FRAGMENTA – ESEJISTIČKI POGLEDI NA VELIKU KNJIŽEVNU TRIJADU

(Gojko Božović: *Biografije i ožiljci: Kiš, Pekić, Tišma*, Književna opština Vršac, Vršac, 2022)

Eseji okupljeni u recentnoj knjizi *Biografije i ožiljci: Kiš, Pekić, Tišma* Gojka Božovića, grupisani u tri celine i posvećeni, kako već naslov sugeriše, liku i delu Danila Kiša, Borislava Pekića i Aleksandra Tišme, nastajali su kao predgovori i pogovori knjigama pomenutih literarnih korifeja, kao izlaganja na konferencijama ili na poziv časopisa, a konačno uobličene sticali su dugo: „[...] prvi od njih napisan je pre bombardovanja Srbije 1999. godine. Poslednji među njima napisani su u vreme oblikovanja novog Hladnog rata.” Obe istaknute činjenice odlikuju se znakovitošću: povodi za nastanak tekstova ukazuju na koncentrisanost i temeljnost u pristupu temama, dok dug period njihove kristalizacije upućuje na esejističku zrelost u hermeneutičkom i izražajnom smislu, dosegnutu postupnost u obrazlaganju i nenametljivu pronicljivost u odgonetanju značenja određenih književnih dela.

U tekstovima „Život i literatura” i „Zajednička povest i čovek u istoriji”, kojima se otvara prva celina knjige, Božović ostvaruje sveobuhvatni pogled na Kišovo stvaralaštvo rasvetljavajući recepcijski aspekt piščevog dela, ali i njegove ključne poetičke konstante. Mislina o odjeku Kišove literature u svetskoj književnosti, brojnim izdanjima njegovih knjiga i promenama sa stanovišta čitalačkog interesovanja – jer „svako ima svog Kiša, ali i svaka Kišova knjiga ima svoj trenutak” – pridruženi su stoga osvrtni na Kišov zahtev za dokumentarnošću, težnju ka demaskiranju totalitarnih mehanizama XX veka, kao i na imperativ povezivanja života i literature, poetike i etike. Imajući upravo taj piščev imperativ na umu, Božović konstatuje: „Književnost mora sačuvati vlastitu autonomiju, ali upravo zbog toga ne sme nijednoj stvari ovoga sveta priznati autonomiju, pogotovu ne velikim silama društva, politike i istorije. U toj tački sreću se etika i estetika.” Pored toga što esejista ukazuje na osobine Kišovog majstorskog pripovedanja, njegova pažnja usmerena je i ka osvetljavanju evolutivnih faza piščevog dela: od kratkih romana *Mansarda* i *Psalam 44*, preko Kišovih knjiga iz porodičnog cirkusa (*Rani jadi*, *Bašta*, *pepeo* i *Peščanik*) do njegovog novelističkog perioda (*Grobnica za Borisa Davidovića*, *Enciklopedija mrtvih* i *Lauta i ožiljci*). U tim odeljcima manifestuje se i autorov smisao za aktualizaciju Kišovih ostvarenja, za uočavanje onih značenjskih jezgara Kišovih knjiga koja u sadašnjem trenutku iskazuju punovažnost i sveprisutnost. Esejista tako beleži: „A pro-

čitamo li danas *Grobnicu za Borisa Davidoviča*, onda je nećemo doživeti samo kao povest o staljinističkim logorima, nego i kao priču o kontroli i nadzoru, cenzuri i manipulaciji, o moćnim društvenim mehanizmima pred kojima je teško biti autonoman pojedinac i slobodan čovek.”

Naglašeni lirizam, jezgrovitost i nostalglična evokativnost *Ranih jada* tematska su okosnica Božovićeveog teksta „Svet u čulima i raspad stvarnosti”. Imenujući ovu Kišovu prozu emotivno obojenim svedočanstvom o tome „da je postojao porodični svet koji se raspao pod udarcima istorije”, esejista ističe motiv dematerijalizacije, tj. razorenosti de-tinjstva i želju da se rekonstruišu, makar posredstvom čula, neprepoznatljivi prostori prošlosti. Autor tom prilikom ukazuje na oprečnost između destabilizovanog, diskontinuiranog trajanja junaka-modernog Odiseja i vrednosti epskog predznaka: „Dok su u ep-skome svetu imala uzrok okvir i svrhu, odisejska lutanja u modernom svetu traju bez ja-snog kraja i ishoda, u neprestano novim talasima istorije, ljudske sudbine i društvenih nužnosti.” Tekst jednako osvetljava kompoziciju *Ranih jada*, unutrašnju povezanost pri-ča, karakternu konstituciju Andreasa Sama, kao i mesto koje ova Kišova knjiga zauzima u kontekstu celokupnog porodičnog cirkusa.

O tome kako se raspad vrednosti porodičnog vremena preobražava u zastrašujući hod istorije opisan u Kišovoj *Grobnici za Borisa Davidoviča* svedoči tekst „Pravo na bio-grafiju”. Temeljna refleksija teksta da Kišovi junaci, suočeni sa nemogućnošću da u isto-rijskoj stvarnosti sačuvaju živote, po svaku cenu žele da sačuvaju biografije, semantički se produbljuje uvidom da svaka istorija patnje, rikerovski kazano, „vapi za odmazdom i priziva priču”, a priča, čuvajući povest poraženih, dobija oblik biografije koja izražava i apeluje na „antropološku potrebu za sećanjem”. Ovim se neraskidivost poetike i etike eklatantno potvrđuje jer, kako esejista piše, „priča u svojoj estetičkoj dimenziji čuva ne-ponovljivost ljudskog života, dok u svojoj etičkoj ravni čuva dostojanstvo postojanja”. O važnosti ovog (po)etičkog zahteva, tog smislotvornog naloga da se kroz priču o smrti ostvari svedočanstvo neponovljivosti (anonimnih) života, kazuje i Božovićev tekst „Smrt i san u *Enciklopediji mrtvih*”. Pod esejistički okular smeštaju se tom prilikom dve značaj-ne figure Kišovog pripovedanja – figura smrti i figura sna, ispituju se načini na koje one interferiraju i utvrđuju se njihovi pojavni oblici.

Dok tekst „Biografije i ožiljci” ispituje „dramu nemoguće biografije” koja se prati u Kišovoj knjizi *Lauta i ožiljci*, esejistička promišljanja izneta u tekstu „Kišova polemička poetika” nastoje da sa tematskog i formalnog aspekta sagledaju *Čas anatomije* kao odbranu prava na poetiku, ali i kao „zaokružen i kristalizovan izraz te poetike”. Božovićevo interesovanje za Kišovo delo obuhvata i piščevu esejističku delatnost, te u tekstu „Knji-ževnost kao *poslednje pribežište zdravog razuma*” autor uviđa anticipatorsku vrednost Kišovih eseja kao ranih baštinika njegovih ključnih stavova i upućuje na svojstva pišče-voeg esejističkog izraza (neprejudicirano, strasno, slobodno mišljenje izneto u vidu poe-tičkih rasprava, dijaloga i samopreispitivanja). Kišova epistolarna građa najzad, čijim se sagledavanjem, kako Božović smatra, doseže najpotpunija piščeva biografija – ona koja

se odlikuje spontanošću, životnošću i autentičnošću – tematsko je središte teksta „Pisma iz vremena”.

Korpus eseja posvećenih liku i delu Borislava Pekića otvara tekst „Vreme čuda i vreme reči” čije uvodne rečenice upućuju kako na jedinstvenost piščeve pojave u srpskoj književnosti i kulturi, tako i na Božovićevu privrženost vrednostima koje Pekićevo delo podrazumeva. Zapažajući da njegova književnost izražava suštinska pitanja čoveka „kako Pekićevog savremenika, tako i Pekićevog pretka, ali i ljudi koji su došli posle Pekića i posle njegovih knjiga”, te da piščeva dela zahtevaju mnogo od čitalaca, ali mu i neuporedivo vraćaju, esejista iznosi efekatan, laudatoran uvid: „[...] u srpskoj književnosti novijeg doba postoje dva opusa. Jedno je opus Borislava Pekića, pisca najređeg dara i pisca s mnogo darova, drugo je opus savremene srpske proze.” Esejistička pažnja potom ispituje Pekićevo poimanje istorije, manifestovanje piščeve ironije, kao i značaj koji ideje i kategorija sumnje ostvaruju u Pekićevom rukopisu: „Ideje su mu bile potrebne da bi se orijentisao u zadatom svetu, da bi taj svet razumeo i kritički osmislio, sumnja mu je bila neophodna kako ideje ne bi postale dogme.”

Tekst „Istorija, mišljenje i pripovedanje u romanu *Kako upokojiti vampira*” nastoji da rasvetli ključne aspekte Pekićeve sotije: od paradoksa na kojem počiva lik Konrada Rutkovskog, motiva kompromisa i unutrašnjeg kolebanja junaka između savesti i delanja, preko uloge figure priređivača i upotrebe pisama u delu, do tematizovanja spora s modernom historiografijom i nasleđem evropske filofske misli. Uporedno sagledavanje žanrovskih određenja *Vremena čuda* i *Novog Jerusalima*, koje rezultira mišlju da ova dela treba čitati sa svešću o celini, predočeno je pak u eseju „Duh hilijazma i duh pripovedanja”. Važnošću u ovom tekstu odlikuju se oni smisaono i jezički upečatljivo oblikovani autorovi uvidi o cikličnosti istorije (te gotske priče strave i hronike zla) u *Novom Jerusalimu*, kao i oni redovi koji se tiču Pekićeve dekonstrukcije hilijastičkih priča, tj. njegovog mitoboračkog obračuna s premisama utopijskog progresivizma (jer Novi Jerusalim u istoriji ostvaruje se kao vavilonski negativ „grada koji silazi s neba od Boga mojega”). Esejistička misao razmatra i spone koje uspostavljaju priče *Novog Jerusalima*, obavezujuće i višestruko funkcionalno prisustvo mota, diskurzivni diverzitet i načine pripovedanja u gotskoj hronici.

Tumačenje naslovne odrednice *sentimentalna povest*, Pekićevog troslojnog kazivanja o istoriji (izlaganje dostupnih činjenica i njihovih interpretacija, potom stvaranje komparativne istorije i, najzad, uspostavljanje reda u haosu događaja, izvora i tumačenja) i podrobno ispitivanje onoga što bi se moglo imenovati piščevom poetikom istorije u *Sentimentalnoj povesti Britanskog carstva* osnovne su esejističke intencije Božovićevog teksta „Sumnjičava priča o istoriji”. Njegov značaj ogleda se u činjenici da autor sintetički, u suženim okvirima esejističkog zahvata, prepoznaje i formuliše ključne odlike Pekićevog odnosa prema istoriji: težnju ka oživljavanju autentičnog duha minulih vremena, interesovanje za skrivene tokove prošlosti, kao i ironijsku, problematizujuću „interpretaciju samih interpretacija” utemeljenu na svesti o nepouzdanosti i/ili nedovoljnosti istorijskog znanja.

Božovićev esejistički triptih o Pekićevim esejima, dnevnicima i pismima figurira kao jedan od malobrojnih, stoga naročito relevantnih, istraživačkih pogleda na ovu oblast piščevog stvaralaštva. Uviđajući Pekićevu jednaku sklonost ka romanu i eseju – jer prvi je celovita forma, beskrajna priča, dok se potonji realizuje kao oblik razumevanja, preispitivanja i istraživanja – autor u tekstu „Razumevanje književnosti kao razumevanje sveta” detektuje krucijalne teme Pekićevih eseja i ustanovljava karakteristike njegovog esejističkog mišljenja. Za buduće tumače Pekićeve esejističke delatnosti izuzetno su važne one deonice Božovićevog teksta koje nude tipologiju piščevih esejističkih poduhvata razlikujući: esej kao put do romana, novele ili drame; esej kao poetičku raspravu; esej o idejama kojima se Pekić bavi u svojoj književnosti i koji je šireg tematskog opsega od strogo poetičkih eseja; esejističku paradigmu Pekićevih dnevnika; i, najzad, politički esej. O ulozi i značaju dnevnika pak, koji se ispoljava kao skladište ideja i priprema za pisanje, svedoči tekst „Život na ledu, istorija u životu”. Pekićeva inovativna forma dnevnika (jer integriše različite žanrove, razmišljanja o književnosti i stvarnosti, građu i postupke važne za nastajanje pojedinih dela, kritičke i polemičke osvrte na savremeno doba) istovremeno je, smatra autor, pokazatelj sveobuhvatnosti kao piščevog cilja. Tako i Pekićev dnevnik, a ne samo roman, „izražava volju za tim duhom sinteze u kome se sabiraju, ukrštaju i susreću najrazličitiji izrazi jednog ljudskog dana ili jednog ljudskog vremena”. Pekićeva pisma najzad, predstavljajući prvorazredno svedočanstvo o jednoj generaciji u srpskoj književnosti u drugoj polovini dvadesetog veka, o poetičkim pitanjima i odnosu književnosti i ideologije, osnovno su tematsko opredeljenje Božovićevog teksta „Život i literatura, pisma i život”.

Dok tekst „Zavičaj Borislava Pekića” posvećen *Poslednjim pismima iz tuđine* teži da rasvetli prirodu stranstvovanja i suštinu Pekićeve zapitanosti nad vlastitim britanskim iskustvom, esej „Politika i kultura” dodatno rasvetljava pomenuti odnos literature i ideoloških, tendencioznih stremljenja. Autor tako ostvaruje sinoptičnu analizu piščevog razumevanja politike i slobode, nacije i demokratije, neprirodnosti demokratije, kao i povezivanja politike i kulture. Insistirajući upravo na poslednjoj pomenutoj sprezi, Pekić „kulturu čini socijalno odgovornom, pokazujući još jedno njeno vitalno važno lice, pomalo zanemareno u modernim vremenima, dok politici postavlja nedvosmislen i proverljiv kriterijum odgovornosti”.

Poslednja celina Božovićeve knjige obuhvata tekstove u čijem se fokusu nalazi književno delo Aleksandra Tišme. Načelne osobenosti Tišminog stvaranja i pojedini aspekti *Upotrebe čoveka* tematsko su središte eseja „*Upotreba čoveka* ili drama bez katarze”. Esejistička misao temeljno ispituje temu zla, njegovu prirodu i uzroke u navedenom delu, temu ljubavi, naravi junaka koji su svesni vlastite neostvarenosti i ograničenosti životnih prilika, slike totalitarizama, mozaičku kompoziciju i prostorne odrednice romana (i Tišmine proze načelno). Naglašavajući sklonost ka tematizovanju sveta anonimnih junaka, motiv ispaštanja kojem ne prethode ni sagrašenje ni krivica, kao i nijansirano psihološko izgrađivanje likova i narativnih situacija, esejista u tekstu „Umetnost i poraz”

tumači ravan prikazanih pojedinosti Tišminih pripovedaka. Sagledavanje piščeve biografske knjige *Sečaj se večkrat na Vali*, koja svedoči o snazi Tišmine opredeljenosti za književnost, obuhvata ne samo tumačenje – ostvareno u eseju „Život u priči” – njenog sadržajnog i naratološkog sloja nego i uvid o otklonu spram tradicionalnih strategija prećutkivanja u autobiografiji kao žanru. Na snazi je tako ono što Božović imenuje piščevom detabuizacijom lične i porodične privatnosti, a što se doseže bespoštednom introspekcijom i samoanalizom.

Premda raspolazu jasno definisanom temom, esejistička razmatranja okupljena u knjizi *Biografije i ožiljci: Kiš, Pekić, Tišma*, ukoliko se posmatraju zajedno, obrazuju integralno viđenje književnog stvaralaštva odabranih pisaca. Ovakav izbor literarnih figura nije motivisan samo onim s početka teksta navedenim razlozima za nastanak eseja, nego i autorovim uviđanjem imanentne (životne/iskustvene i stvaralačke) bliskosti Kiša, Pekića i Tišme. Navodeći da su ovi pisci potekli iz suštinski iste generacije, da su se suočili s raspadom nekadašnjih svetova (detinjstva, građanskog sveta, porodičnog vremena) i razornim dejstvom dvadesetovekovne istorije i principa materijalističke civilizacije, autor ključnu objedinjujuću osobinu pisaca prepoznaje u njihovoj veri u književnost. Na istovetnom poverenju u pisanu reč, u značenja, domete i uticaje literarnog stvaralaštva, temelje se i Božovićevi eseji o znamenitim piscima srpske književnosti dvadesetog veka.